

Ціннісні чинники невротизації клієнта сімейної консультації

У статті здійснено теоретичне дослідження впливу факторів сучасної культури на процес невротизації особистості клієнта сімейної психотерапії та його здатності до побудови сутнісних сімейних стосунків. Результати дослідження можуть бути використані в психотерапії з метою профілактики невротичного розвитку особистості та гармонізації взаємостосунків у родині.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: соціокультурний вплив, особливості ціннісних орієнтацій, зовнішні та внутрішні психологічні умови невротизації особистості, сімейна психотерапія, особистісна зрілість.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.

Сьогодні, на зламі століть, вітчизняна культура зазнає ряд докорінних перетворень: соціально-психологічна ситуація стимулює порушення суспільної свідомості та зміну життєвих орієнтирів. В зв'язку з цим поширюються масові прояви станів психо-емоційного перенапруження та психологічної дезадаптації особистості. В сучасних умовах збільшується навантаження на емоційну сферу людини, зростають вимоги до її адаптаційних можливостей. Емоційна нестабільність є фактором ризику, що сприяє виникненню психосоматичних порушень особистості та перешкоджає створенню здорового психологічного клімату в родині. Тому, проблема невротизації особистості в умовах сучасної культури стає досить загостреною і є важливою передумовою формування деструктивних сімейних стосунків.

В сучасних умовах відсутності чітко окреслених моральних взірців та ідеалів, а також розмитості ціннісних орієнтирів на перший план у свідомості багатьох людей, особливо молоді, стають прагматичні та гедоністичні цінності (матеріальне забезпечення, вміння заробляти гроші, матеріальний комфорт, розваги, задоволення, "крутизна" тощо). Це, безумовно, відображається на стані їх моральної свідомості та душевної рівноваги. Серед молоді має місце значне зниження моральності та зріст антигуманних тенденцій. Велика кількість підлітків, втрачаючи моральну свідомість, вольові якості та нахил до самовиховання, зосереджує своє життя лише на прагненні до розваг, задоволень, матеріального забезпечення, сповідуючи гедоністичні цінності. Результатом такої спрямованості молоді стає швидко зростаючий рівень наркоманії, злочинів, втрата сенсу життя та самогубства.

На думку В.Д.Менделевича, такі психологічні особливості сучасного соціуму як негативний вплив засобів масової інформації та аморальних лозунгів реклами, порушення інституту шлюбу, легалізація сексуальних девіацій, зростання соціальної ізоляції та відчуження людей, нездоровий спосіб життя, алкоголізація, нікотинізація населення, наркоманія, відхід від конструктивної діяльності, гедонізм та інші – надають основи для формування концепції самознищувальної поведінки як прояву дисфункціонального стану особистості [3]. Ці фактори є *зовнішніми* психологічними умовами невротизації, яка створює психологічні умови формування нездатності особистості до побудови справжніх сімейних стосунків, які базуються на взаємоповазі, довірі та любові подружжя одне до одного.

Сьогодні серед молоді досить гостро постає проблема знаходження внутрішньої позиції особистості, ціннісного підґрунтя та моральних принципів для побудови гуманних міжособистісних стосунків і створення здорового психологічного клімату в родині. Для юнацтва проблема формування ціннісної ієрархії повстає найбільш загострено, тому що цей вік є сензитивним щодо моральної та смислової самовизначеності, яка є можливою для здійснення лише за наявності чіткої системи особистісних цінностей. В юнацькому віці з'являється потреба у вищих духовних цінностях, які б надавали не тільки сенсу людському існуванню, але й спрямовували до високих загальнолюдських ідеалів, що виходять за сьогодення. Витіснення духовних цінностей прагматичними відображається на психологічних проблемах молоді, а саме: нездатності будувати сутнісні взаємини у власних сім'ях. Прагматичні цінності не сприяють становленню довірливих стосунків, оскільки інша людина сприймається як конкурент, як засіб досягнення мети. Крім того, домінування прагматичних цінностей сприяє розвитку егоїстичних рис особистості, які викликають труднощі в спілкуванні та вихованні дітей. Таким чином, розвиток невротизації особистості в умовах сучасної культури відображається на виникненні психологічних сімейних проблем.

Розробка багатьох важливих аспектів даного питання знайшла своє відображення в роботах Б.Братуся, А.Гармаєва, Ф.Василюка, І.Кулагіної, І.Медведевої, В.Менделевича, Б.Ничипорова, Г.Онищенко та інших. Але слід зазначити, що питання про методи зниження рівня невротизації особистості шляхом формування духовних цінностей та

моральних ставлень в умовах сучасної освіти до останнього часу розроблялись недостатньо. В межах данної статті ми зробимо спробу окреслити зовнішні (культурологічні) та внутрішні (ціннісно-психологічні) фактори невротизації особистості, які детермінують проблематику, клієнтів сімейної психотерапії.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ.

Найбільш яскраво невротичне викривлення сприйняття навколишнього світу та неадекватні реакції на події дійсності можна простежити у сучасних клієнтів сімейної психотерапії. З.Г.Кісарчук відмічає, що, як правило, на початкових етапах розвитку неврозу вітчизняний клієнт не звертається за психологічною допомогою до спеціаліста внаслідок хронічного невивчення грошей, часу, а також недостатньої замотивованості у профілактиці власного психічного здоров'я та спрямованості особистості до саморозвитку [1]. Низька значущість для сучасної людини цінності власної морально-психічної рівноваги обумовлена, на наш погляд, також впливом фактора культури. Цінності екстравертованої культури соц.реалізму, яка панувала в нашій державі протягом багатьох десятиріч, не сприяли профілактиці психічного здоров'я та активному особистісному зростанню людини завдяки тому, що, згідно з провідним принципом соціалізму: "буття визначає свідомість", основна увага приділялася зовнішнім факторам життєдіяльності особи, а саме: спілкуванню (колективізм), праці, спорту, зовнішній моралі, науці та мистецтву. Питанням морально-духовного розвитку особистості, пошуку справжніх смислов життя та віри відводилося другорядне, а часом й не обов'язкове значення. Тому, домінуюча екстравертована спрямованість особистості не сприяла розвитку рефлексії, формуванню навичок психологічної роботи з власним внутрішнім світом та розвитку психологічної культури в цілому. Все це, безумовно, відображається на змісті сімейної проблематики, а саме: взаємонепорозуміння між членами родини, відсутність поваги та любові, нав'язування батьками власного бачення світу, агресивний опір з боку підлітків та інші. Така деструктивна сімейна ситуація не дає людині відчуття захищеності та стимулює невротичний розвиток особистості як дорослого, так і підлітка, створюючи умови розвитку його психологічної неспроможності до побудови сутнісних сімейних стосунків у власних майбутніх родин.

Як правило, сучасний вітчизняний клієнт сімейної психотерапії, не маючи навичок

рефлексії, не здатен зафіксувати появу невротичних симптомів на початковому етапі захворювання і звертається до психолога лише в ситуації загострення власних проблем, при порушенні міжособистісних взаємовідносин або дезадаптації в соціумі. Крім того, нами досліджено, що у більшості сучасних клієнтів психотерапії відсутні зрілі моральні ставлення до дійсності, які б ґрунтувалися на чітких морально-духовних оцінках та переконаннях. Тому сьогодні, в епоху соціально-політичних змін, велика кількість співвітчизників, які не мають надійного морально-духовного внутрішнього стрижня, завдяки психологічній інфантильності опинилися в ситуації безпорадності перед лицем необхідності адаптації в нових умовах “похитнулої стабільності” суспільства.

Аналіз даної проблеми дав змогу виділити наступні *внутрішні* психологічні умови невротичного розвитку особистості:

- відсутність навичок рефлексії, зрілих чітких ціннісних орієнтацій, моральних ставлень до дійсності та спрямованості до самопізнання і саморозвитку;
- орієнтація особистості на зовнішні обставини та інших людей, що обумовлює зовнішній локус контролю та екстрапунітивні тенденції реагування в ситуаціях фрустрації;
- наявність великої кількості невротичних рис особистості, а саме: високого рівня психічної напруги, тривожності, слабкої здатності до саморегуляції емоцій та поведінки, імпульсивності, безвідповідальності, непунктуальності та інших.

За останні десять років криза ідеологічної ситуації в Україні ускладнюється тим, що у вітчизняній культурі, яка має тенденцію до плюралістичності, на першій план стали виходити матеріалістичні цінності, які гіпертрофовані до деструктивної форми (гедонізм, прагматизм), а питанням профілактики психічного здоров'я людини знов відводиться другорядне місце.

На відміну від сучасної, в традиційній (ортодоксальній) культурі значна роль відводилась психогієні особистості, а саме: самовихованню, розвитку моральної свідомості, рефлексії. Наприклад, завдяки регулярній сповіді людина вчилася і звикала усвідомлювати та рефлексувати не тільки власні вчинки, а також думки та почуття. В Православній традиції протягом століть сформувалася та існувала певна ієрархія цінностей. Духовно-моральні цінності відігравали визначальну мотиваційну роль, вказуючи на домінуючу спрямованість особистості (служіння Богу та людству, пошук

сенсу життя, любов, гармонія, моральність, добродійність). Прагматичним цінностям відводилося другорядне значення (робота не заради приватної користі, а на благо людству). Прагнення насамперед до матеріальних та гедоністичних цінностей визначалося як гріховне (накопичення скарбів, тілесна насолода та інші). Ці цінності виконували допоміжну функцію, обслуговуючи вищі рівні ціннісної ієрархії (наприклад: відпочити у неділю, щоб в понеділок знову стати до роботи; матеріальні блага використовувалися задля прояву турботи та любові до оточуючих).

Таким чином, на думку І.Медведевої, сучасне покоління, яке всотало на рівні “колективного несвідомого” цінності традиційної культури, але виховувалося на “перевернутій” ієрархії цінностей культури постмодерну, опинилося в досить складному становищі ціннісного конфлікту морально-духовних цінностей з одного боку та прагматично-гедоністичних з іншого [3].

В глобальному значенні ми маємо сьогодні проблему особистісної лімінальності – соціальної, смислової та когнітивної безструктурованості внутрішнього світу людини. Як відмічає Т.М.Титаренко, згідно з архаїчними уявленнями, лімінальні особистості “сензитивні по відношенню до дії злих сил” і мають багато труднощів в подоланні життєвих перешкод [6,С.64]. Проявом лімінальності є культурна маргінальність особистості. Термін “маргінальність” був введений Р.Парком для позначення соціально-психологічної адаптації мігрантів у міжетнічних конфліктах, тобто характеристики особистостей, які опинилися на межі декількох культур. В контексті даної статті ми розуміємо під маргінальністю таку властивість, яка позначає відсутність належності особистості до певного типу культурної традиції. Таким чином, ціннісний хаос, який характеризує сучасну вітчизняну культуру постмодерну, формує певний тип “потенційно невротизованої особистості”, яка внаслідок своєї маргінальності, тобто непричетності до певного типу культурної традиції, а функціонуючи в суміші неструктурованих типів субкультур (соц.реалізм, модерн, постмодерн, молодіжна субкультура, американська масова культура), не має чіткої ієрархії власної ціннісної структури. Відсутність вірних ціннісних орієнтирів обумовлює виникнення внутрішньої конфліктності людини, стану психологічного дискомфорту та сумніви у власній особистісній цінності, що по суті являє собою труднощі, які постають для подолання

перед лімінальною особистістю.

Ми вважаємо, що особливості ціннісних орієнтацій, що полягають в основі ставлень особистості до дійсності, є головним чинником ціннісних конфліктів і впливають на процес її невротичного розвитку. Під невротизацією ми розуміємо процес деструктивного розвитку особистості, який супроводжується високим рівнем психічної напруги (у вигляді тривожності, фрустрації, депресії та інш.) та слаборозвинутою здатністю до саморегуляції емоцій та поведінки (емоційна лабільність, імпульсивність, низький рівень самоконтролю). Невротизація впливає на порушення психологічних механізмів функціонування особистості (сприймання, увагу, пам'ять, мислення, мотиваційну та емоційно-вольову сфери) та викликає труднощі адаптації індивіда в соціумі. Таким чином, невротизацію можна розглядати як фактор особистісної незрілості, який тягне за собою більш серйозні психопатологічні ускладнення: неврози, психози, психосоматози.

Розглянемо детально особливості ціннісних орієнтацій. Система ціннісних орієнтацій особистості функціонує на 3-х рівнях засвоєння цінностей: декларативному, емоційно-оцінювальному та поведінковому (рівень саморегуляції). Ціннісна структура в процесі особистісного становлення може змінюватися (деякі незначущі цінності можуть усвідомлюватися, “набирати ваги” завдяки наповненню особистісним смислом, переходячи на вищі рівні ціннісної ієрархії, і навпаки, термінальні цілі можуть обесцінюватися під час кризи).

Невроз, як зазначає В.М.Мясищев, є хворобою розвитку особистості, тобто психогенним (конфліктогенним) розладом, який виникає внаслідок порушення найбільш значущих взаємовідносин людини з навколишнім світом. Ці взаємовідносини ґрунтуються на відповідних ставленнях людини до дійсності на основі певної системи особистісних цінностей. Тому, несформованість або порушення ціннісної системи особистості перешкоджає формуванню її адекватних ставлень та конгруентних стосунків з оточуючим світом. Між психічним здоров'ям та хворобою можливо існування перехідних форм (передумов неврозу) у вигляді синдромів психоемоційної перенапруги та нервово-психічної нестійкості.

Нами досліджувалися психологічні особливості ціннісних орієнтацій сучасної

молоді, які виступають значущим чинником невротизації особистості. Їх можна поділити на дві категорії: за структурою, за змістом і можливістю реалізації цінностей.

Особливості *структури* ціннісних орієнтацій особистості, схильної до неврозу:

- а) неусвідомленість, розмитість та дифузність ціннісних орієнтацій, які сприяють формуванню інфантильно-афективних ставлень молоді до дійсності;
- б) суперечливість ціннісних орієнтацій, що тягне за собою непослідовність поведінки людини.

За *змістом* можна виділити наступні особливості ціннісних орієнтацій “особистості потенційного невротика”:

- а) домінування гедоністичної та прагматичної спрямованості особистості, яка перешкоджає досягненню особистісної зрілості;
- б) відсутність морально-духовної спрямованості особистості як фактор порушення її моральної саморегуляції.

За можливістю реалізації цінностей значними факторами неврозогенезу є:

а) фрустрація цінностей або наявність зверх-цінностей (ситуація, коли людина не може досягнути мети, але не бажає від неї відмовитися внаслідок високої її значущості), що сприяє виникненню високого рівня психічної напруги та порушенню процесу смислоутворення;

б) неузгодженість свідомої та несвідомої психічної діяльності людини, тобто наявність когнітивного дисонансу між декларованими та реально діючими цінностями.

Наявність зазначених вище особливостей є показником незрілості ціннісних орієнтацій і обумовлює процес невротичного розвитку особистості, який сприяє порушенню психологічних функцій та ставлень людини до дійсності, а також стимулює формування невротичних рис, а саме: тривожності, імпульсивності, егоцентризму, агресивності, безвідповідальності, конформізму та інших.

Основними діагностичними критеріями неврозу, на думку В.М.Мясищева, є залежність виникнення та динаміки неврозу з психогенною ситуацією (психотравмою); зв'язок психогенії з особистістю хворого (нездатністю в конкретних умовах вирішити конфліктну ситуацію); зв'язок психотравми з патологічною фіксацією на фрустрації і пов'язаних з нею переживаннями.

К.Ясперс вважає, що життєва подія стає психотравмою у випадках підвищеної значущості для людини, тобто пов'язана з фрустрацією цінностей.

Для реалізації невротичних симптомів необхідна наявність вроджено-конституційних (ендокринологічних), соматогенно-органічних (реактивно-невротичних) та особистісно-ситуативних (ціннісних, адаптаційних, стресових, психотравмуючих) факторів.

Процес неврозогенезу має певні ступіні розвитку. В.Д.Менделевич виділяє наступні етапи неврозогенезу:

1. **когнітивний** – усвідомлення наявної ситуації, коли домінує оцінно-орієнтовна психічна діяльність;
2. **афективно-мотиваційний** – поведінка мотивована афективно-насиченою патологією (переживання тривоги, депресії та інш.), на цьому етапі віро-гіднісне прогнозування майбутнього ускладнюється афективними розладами;
3. **антиципаційний** – визначальний етап, який являє собою формування альтернативи: побудова когнітивної бази для використання методів психологічної компенсації, або перехід у стійкий невротичний стан;
4. **поведінковий** – етап розробки стилю поведінки в нових умовах.

Вирішення неврозу, на думку М.Е.Теляшевської, може йти у трьох варіантах: поглиблення неврозу з наступною деградацією особистості; ремісія неврозу (формування патологічної особистості “потенційного невротика”); повне сцілення від неврозу, яке можливо лише завдяки вірній, розумній когнітивній обробці отриманого життєвого досвіду. Це стає можливим лише за умовою наявності та функціонування зрілої системи ціннісних орієнтацій особистості, про яку йшлося вище.

В заключенні коротко зупинимось на основних критеріях особистісної зрілості, до яких повина прагнути кожна особистість в своєму розвитку. В роботах А.Маслоу, Т.М.Титаренко, Е.Фромма визначаються наступні критерії особистісної зрілості: відсутність неврозу, здатність до самоактуалізації, до творчості, до здійснення морального вибору на основі чіткої системи ціннісних орієнтацій з домінуванням вищих морально-духовних цінностей, наявність теплих зрілих моральних ставлень до дійсності, відчуття власної ідентичності, єдності зі світом, відповідальність за сенс свого життя,

радість від служіння, повага та любов до життя незалежно від долі.

ВИСНОВКИ.

Негативний вплив виділених аспектів сучасної вітчизняної культури перешкоджає формуванню зрілої системи ціннісних орієнтацій особистості, яка здатна забезпечити міцне підґрунтя для здорового протікання процесу особистісного становлення в підлітковому та юнацькому віці. Наявність деструктивних особливостей ціннісних орієнтацій детермінує невротичний розвиток особистості, який створює умови формування її психологічної неспроможності до побудови сутнісних сімейних стосунків у власних майбутніх родинах. Гедоністична та прагматична спрямованість обумовлює наявність егоїстичних рис характеру та моральної неспроможності людини, що є важливими чинниками виникнення психологічної сімейної проблематики.

Отже, найбільш значущим моментом сімейної психотерапії є робота із самосвідомістю клієнта, зокрема, його ціннісною структурою з метою формування внутрішнього морально-духовного стержня, наявність якого є необхідною умовою досягнення особистісної зрілості.

Зріла особистість, за даними нашого дослідження, має усвідомлено-мотивовану поведінку на ґрунті чіткої ціннісної ієрархії з домінуванням морально-духовних цінностей, міцний самоконтроль, здорове почуття реальності, здатна до побудови глибоких, довірливих взаємин в родині і постійно прагне до самоудосконалення та реалізації в житті вищих цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми психології. Т.3: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2002.– 177с.
2. Медведева И., Шишова Т. Новые дети. – М., 1998. – 192с.
3. Менделевич В.Д., Соловьёва С.Л. Неврология и психосоматическая медицина. – М.: «МЕДпресс-информ», 2002. – 607с.
4. Мясичев В.Н. Личность и неврозы. – Л.:Изд-во ЛГУ, 1960. – 426с.
5. Психология личности: словарь-справочник / под ред.П.П.Горностая и Т.М.Титаренко. – К.: «РУТА», 2001. – 319с.
6. Психотерапия: Учб./ под ред. Б.Д.Карвасарского. – СПб.: Питер, 2002. – 672с.
7. Фромм Э. Иметь или быть?: Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1990. – 336с.